

Отримано: 25 лютого 2019 р.

Прорецензовано: 7 березня 2019 р.

Прийнято до друку: 11 березня 2019 р.

e-mail: Ivanna.y.holub@lpnu.ua

tetjana10@gmail.com

NadjaMoros@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-262-265

Голуб І. Ю., Перестюк Т. М., Мороз Н. І. Кооперативні методи навчання і формування міжособистісної компетентності підлітків на заняттях з іноземної мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 5(73), березень. С. 262–265.

УДК 378:811.11

Голуб Іванна Юрївна,*кандидат педагогічних наук, доцент, Національний університет „Львівська політехніка“***Перестюк Тетяна Михайлівна,***асистент, Національний університет „Львівська політехніка“***Мороз Надія Іванівна,***асистент, Національний університет „Львівська політехніка“***КООПЕРАТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ І ФОРМУВАННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ**

Стаття присвячена проблемі підвищення мотивації школярів молодшого і старшого підліткового віку у навчанні. Враховуючи особливості вікового розвитку підлітків та їхні соціальні пріоритети; було висунуто гіпотезу про ефективність використання методів «кооперативного навчання», зроблено вибірку завдань і вправ, які б сприяли мотивації у навчанні і водночас формували вміння підлітків відчувати один одного, спілкуватись і співпрацювати один з одним. Ці вправи було випробувано на заняттях з німецької мови та зроблено висновки про ефективність методів «кооперативного навчання», які оптимізують вивчення іноземної мови підлітками у школах, формуючи у них, паралельно з іншомовною комунікативною компетентністю, міжособистісну компетентність.

Ключові слова: методика навчання іноземних мов, методи «кооперативного навчання», особливості вікового розвитку підлітків, мотивація у навчанні, міжособистісна компетенція.

Ivanna Holub,*Candidate of pedagogical sciences, associate professor, Lviv Polytechnic national university***Tetiana Perestiuk,***lecturer, Lviv Polytechnic national university***Nadia Moroz,***lecturer, Lviv Polytechnic national university***METHODOLOGY OF COOPERATIVE LEARNING AND FORMATION OF ADOLESCENTS' INTERPERSONAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES**

The article deals with the problem of motivation increase of younger and older adolescents in learning foreign languages. Taking into consideration the objective factors which characterize physiological, cognitive, psychological and social peculiarities of adolescent development and which have positive or negative impact on learning processes at schools, we have suggested a hypothesis that the fulfillment of exercises and tasks which provide for the independent learning process in small groups through the exchange of information with their peers when students have a certain freedom of actions and share collective responsibility will respond to the peculiarities of adolescent development and motivate them to achieve their goals and at the same time will contribute to their interpersonal competence. We consider that this approach to learning process could be implemented by applying the methods of "cooperative learning" proposed by Frank T. Lyman and further developed by other foreign methodologists. According to the methodology of "cooperative learning" a sample of tasks and exercises was developed for teaching the German language that could contribute to motivation and at the same time shape adolescent ability to feel each other and develop their skills to communicate and cooperate while solving their learning and life tasks. The exercises and tasks have been approbated in German language classes. The outcomes of the experiment are the following: students increase their motivation, accelerate efforts while performing the tasks in every stage of "cooperative learning", develop mutual help, self-responsibility and mutual responsibility for the task performance. Based on the experiment the following conclusions have been drawn: the exercises and tasks with "cooperative learning" elements in foreign language classes positively improve student's motivation and performance, contribute to the achievement of educational goals and help students form their interpersonal competence.

Key words: foreign language teaching methodology; "cooperative learning" methods, peculiarities of adolescent development, motivation in learning, interpersonal competence.

Проблеми підвищення мотивації школярів молодшого і старшого підліткового віку у навчанні та формування у них вміння ефективно вчитись є завжди актуальними у методиці навчання різних предметів і, зокрема, іноземних мов (ІМ). Загальноприйнятою є думка, що вчитель може підвищити мотивацію учнів, якщо застосовуватиме якнайрізноманітніші методи навчання, намагаючись «запакувати» неулюблені для учнів підлітків теми та «нецікавий» для них навчальний матеріал у найбільш привабливу для навчання підлітків «методичну обгортку».

У пошуках відповіді на вказану вище проблему, ми, взявши до уваги вікові особливості розвитку підлітків, поставили наступні **завдання:**

- сформулювати підхід до навчання ІМ, який би враховував фізіологічні, когнітивні та психологічні особливості розвитку підлітків та їхні соціальні пріоритети;
- зробити вибірку завдань і вправ, які б сприяли мотивації у навчанні і водночас формували вміння підлітків відчувати один одного, спілкуватись і співпрацювати один з одним, вирішуючи навчальні та життєві завдання;

• випробувати ці вправи на заняттях та зробити висновки про ефективність методів кооперативного навчання на заняттях з ІМ з підлітками.

Розв'язання цих завдань дозволить нам досягти **мети** нашого дослідження: запропонувати і перевірити на практиці методи, які б оптимізували вивчення ІМ підлітками у школах, формуючи у них, паралельно з іншомовною комунікативною компетентністю, міжособистісну компетентність.

Підлітковий період – це етап, який характеризується значними змінами у *фізіологічній, когнітивній, емоційній та соціальній* сферах розвитку особистості. Так дослідження із нейрології вказують на те, що мозок підлітків знаходиться у фазі активної перебудови, зокрема, активно змінюються зв'язки між нейронами, ще не закінчився розвиток тих зон головного мозку, які регулюють пізнавальні та емоційні процеси діяльності особистості. Внаслідок цього підлітки мають з одного боку великий потенціал у навчанні, а з іншого боку існують об'єктивні фактори, які можуть створювати навчальні проблеми. Зокрема, підлітки мають часто труднощі із концентрацією, із визначенням власних пріоритетів, із довгостроковим плануванням своїх дій та контролем за їх виконанням, із керуванням своїми емоціями. [6, с 15-21]. Отже вчителі не вправі очікувати від підлітків, що вони зможуть навчатися так, як дорослі і брати повністю відповідальність за власне навчання.

Разом з тим, як згадувалось раніше, на цьому етапі активно утворюються нові зв'язки між клітинами головного мозку і чим частіше ці зв'язки активізуються (через вправлення та повторення), тим ефективніше розбудовується система головного мозку, що є запорукою успішної пізнавальної діяльності у майбутньому. Це означає, що вчителі можуть ставити до своїх учнів-підлітків високі вимоги, але повинні постійно підтримувати і допомагати їм у організації успішного навчального процесу.

Із фізіологічними процесами перебудови і статевого дозрівання пов'язані такі психологічні особливості розвитку підлітків, як невпевненість і сором'язливість, які інколи призводять до пасивності на уроці та відмови відповідати перед класом, із страху робити помилки і стати об'єктом насмішок однолітків. [6, с 24-25].

Особливості фізіологічного, когнітивного та психологічного розвитку підлітків спричиняє помітні зміни у їхній *соціальній поведінці* у порівнянні із дітьми молодшого шкільного віку. У цей час батьки та вчителі перестають бути безумовними авторитетами, а їх місце займають однолітки, у яких підлітки шукають не лише визнання, а й підтримки та розуміння. [6, с 30]. Саме з однолітками, а не з батьками чи вчителями, підлітки обговорюють свої проблеми і діляться сумнівами. У групі серед однолітків вони відчувають себе сильнішими і впевненішими, і навпаки, молоді люди, які не мають друзів у класі, відчувають себе нещасними і відкинутими, і це часто негативно позначається на навчанні. Значення однолітків для само-свідомості підлітків таке велике, що їхня увага під час уроку часто звернена не на навчальний матеріал, а на однокласників.

Процес усвідомлення підлітками власної ідентичності пов'язаний із пошуками ними смислу життя і свого місця в ньому. Підлітки починають ставити собі питання екзистенційного змісту «Хто я? Для чого я живу? Чим мені зайнятись у майбутньому?» [6, с 31-35]. Процеси усвідомлення власного «я» та дистанціювання підлітків від дорослих, можуть призвести до того, що підлітки раптом починають протестувати проти методів навчання на уроці, які їм раніше подобались, вважаючи їх занадто дитячими. [6, с 37]. У цій ситуації завданням вчителів є сприяти формуванню позитивної самоідентичності підлітків і там, де це можливо, змінити методи роботи на такі, які б відповідали їхньому самоусвідомленню і особливостям їхньої соціалізації.

Підсумовуючи, зазначимо, що існують фізіологічні, когнітивні, психологічні і соціальні особливості розвитку підлітків, які мають певні позитивні чи негативні впливи на процеси навчання у шкільних колективах і які слід обов'язково враховувати педагогам, що хочуть оптимізувати навчальний процес.

Процес навчання є процесом здобуття знань і формування компетентностей. Причому, у випадку навчання підлітків, можемо припустити, що на перший план, поряд із компетентностями, пов'язаними із володінням ІМ, виходить *міжособистісна компетентність*. Вона передбачає добре розвинуті комунікативні вербальні і невербальні навички, чутливість до групових процесів і вміння їх інтерпретувати, високий рівень усвідомлення власних особистих характеристик та установок, розуміння мотивів поведінки інших людей. [1] Як бачимо, формування цієї компетентності не йде в розріз із соціальними пріоритетами, які характерні для підліткового віку (бажання здобути визнання у колективі однолітків, вагомість думки однолітків для прийняття власного рішення, тощо), а, навпаки, повністю відповідає цим пріоритетам, і, водночас, є необхідною передумовою успішної соціалізації особистості у майбутньому.

Взявши до уваги викладені вище об'єктивні фактори, які характеризують віковий розвиток підлітків ми висловили *гіпотезу*, що виконання на заняттях вправ і завдань, які передбачають самостійний (не контрольований безпосередньо вчителем) процес навчання у невеликих групах через обмін інформацією з однолітками, коли учні мають певну свободу дій у рамках завдання і несуть колективну відповідальність за виконання завдання, відповідатиме фізіологічним, когнітивним, психологічним і соціальним особливостям розвитку підлітків, мотивуватиме їх на досягнення навчальних цілей і сприятиме формуванню міжособистісної компетенції.

З метою експериментальної перевірки даної гіпотези ми звернулись до вже існуючих методик колективного навчання ІМ. Однією із таких є «кооперативне навчання» (нім.: Kooperatives Lernen). Це сучасна концепція у навчанні, яка сприяє активізації навчальної діяльності учнів, Вона була запропонована у 80-х роках 20 століття F. Luman [4] і потім розвинена багатьма іншими закордонними вченими.

Навчання за цієї методикою передбачає три етапи: «Think – Pair – Share»/„Denken – Austausch – Vorstellen“/ «Подумай сам – обговори з партнером/групою – представте разом результати обговорення іншим групам». Розшифруємо, що означають ці етапи для учнів:

1. Кожен із учнів працює індивідуально, напр.: знайомиться із завданням, читає текст, робить нотатки, шукає слова у словнику, відповідає на питання.

2. У парах або у невеличких групах учні діляться результатами індивідуальної роботи, допомагаючи один одному, пояснюючи один одному те, що є незрозумілим, тим самим ще раз звертаючись до предмету навчання і навчального матеріал і поглиблюючи свої знання. При цьому учасники групи спільно створюють новий колективний продукт, який вони пізніше представлятимуть іншим групам.

3. Всі учні працюють разом: кожна з груп представляє результати свого обговорення вперед класом, при цьому відбувається контроль виконання завдання і закріплення вивченого.

1. На кожному з етапів учні можуть отримати, при потребі, допомогу вчителя, але основну відповідальність несуть самі учні (спочатку кожен індивідуально, а потім як учасники групи). Ця відповідальність активізує пізнавальну діяльність підлітків, а співпраця в групі сприяє формуванню міжособистісної компетентності.

2. У вчителів можуть виникнути сумніви, щодо ефективності роботи кожного з учнів під час такого навчання і побоювання, що вивчення матеріалу відбуватиметься неефективно або у невірному напрямку, напр., що учні робитимуть помилки або щось невірно чи не в повному обсязі зрозуміють і ніхто їх не виправить вчасно.. Але ці сумніви, насправді безпідставні, тому що, по-перше: завдання для кооперативного навчання готуються так, щоб учні могли діяти послідовно і крок за кроком контролювати свої дії; по-друге: роль вчителя під час самостійної роботи учнів спостерігати за підлітками і за необхідності корегувати їхні дії; по-третє, коли, учні, працюючи над завданнями, висувають гіпотези, розробляють версії, обговорюють їх у групі, виробляють спільний варіант, порівнюють його з іншими групами, самі помічають власні помилки, виправляють їх і тим самим краще засвоюють, те, над чим вони працюють. відбувається активізація пізнавального процесу і значний навчальний прогрес. Учні вчать колективно розв'язувати завдання і разом долати проблеми

Для нашого експерименту у 10 класі однієї із шкіл міста Львова, де учні вивчають німецьку мову як першу іноземну, ми зробили *вибірку завдань і вправ*, які б сприяли мотивації у навчанні і водночас формували вміння підлітків відчувати один одного, спілкуватись і співпрацювати один з одним, вирішуючи навчальні та життєві завдання. Більшість із цих вправ не є абсолютно новими в методиці (і в, тій чи іншій формі, можливо, вже будуть знайомі українським фахівцям з ІМ), тому нам складно говорити у даному випадку про чиєсь авторське право. Проте, там, де це було можливо, ми зробили відповідні посилання.

Наводимо *приклади* деяких із цих вправ:

Namensschildmethode

Schritt 1: Jeder Lerner schreibt seinen Namen in der Mitte eines Blattes und beantwortet dann die vier Fragen in den vier Ecken.

Schritt 2: Dann sucht sich jeder einen Partner und stellt diesem seine Antworten vor.

Schritt 3: Danach sucht jedes Paar ein anderes Paar und jeder stellt dem neuen Paar die Antworten seines Partners vor.

Schritt 4: Jede der sich gebildeten Gruppen erhält dann einen Arbeitsauftrag, der die Entwicklung einer Gruppenidentität unterstützt, z.B.: etwas Gemeinsames finden, sich für einen Gruppennamen, ein Gruppenlogo oder Ähnliches entscheiden.

Schritt 5: Die Gruppen stellen im Plenum ihre Ergebnisse vor.

Die Namensschildmethode ist eine gute Möglichkeit, Lerner miteinander ins Gespräch zu bringen, ihre Gedanken und Eindrücke zu beliebigen Themen auszutauschen.

Ідея для вправи взята у А. Hammoud [3].

Schneeballsystem

Schritt 1: Zu einem Text/ einer Frage/einer These werden in *Einzelarbeit drei* wichtige Aussagen notiert.

Schritt 2: Man findet sich *zu zweit* und einigt sich auf *vier* Sätze.

Schritt 3: Jedes Paar sucht ein anderes Paar und man einigt sich *zu viert* auf *sechs* Sätze.

Schritt 3: Jede Gruppe stellt ihre Sätze im *Plenum* vor mit dem Ziel sich abschließend auf die *fünf* wichtigsten Aussagen zu einigen.

Kooperatives Lesen

Kopieren Sie den Text und schneiden Sie ihn in drei Teile. Teilen Sie Lerner in drei Gruppen.

Schritt 1: Nun bekommt jede Gruppe einen Text, liest ich durch und klärt mögliche Fragen.

Schritt 2: Je ein Lerner aus Gruppe 1, 2 und 3 setzt sich zusammen und erzählt den anderen seinen Teil des Textes.

Schritt 3: Lerner kommen wieder in ihre Ausgangsgruppen zurück und machen zusammen den Test zum Text. Welche Gruppe hat die höchste Punktzahl?

Dreh-Schreib-Schweige-Gespräch

Schritt 1: Kleingruppen von drei bis vier Personen erhalten je ein Plakat. In der Mitte des Plakates steht das Thema. Schweigend setzt sich die Gruppe um das Plakat und jeder notiert auf dem gewählten Blattausschnitt seine Stichworte oder Gedanken, Fragen oder Emotionen zum Thema.

Schritt 2: Nach einer gewissen Zeit wird das Plakat um einen Ausschnitt gedreht. Die Lernenden lesen die Ideen ihrer Partner und reagieren schriftlich darauf. Es ist auch möglich, einen anderen Aspekt hinzuzufügen, Fragen zu formulieren oder Pfeile und Verbindungslinien einzufügen.

Schritte 3-5: Dann wird erneut gedreht. Das Schreibgespräch endet nach einer vorgegebenen Frist oder wenn der Schreibfluss sichtbar abgenommen hat. Das Sprechen ist in den Phasen 1-5 nicht gestattet.

Schritt 6: Danach verständigen sich die Lerner in den Kleingruppen über die Ergebnisse.

Schritt 7: Zum Schluss gibt jede Kleingruppe ihr Statement im Plenum ab. [7]

Mehrere Geschichten gleichzeitig schreiben.

Der Lehrer diktiert die Einleitung zu einer Geschichte. Jeder Lerner hat ein leeres Blatt vor sich und fügt einen Satz sowie das erste Wort vom nächsten Satz dazu und gibt sein Blatt dann an den Nachbarn seiner Arbeitsgruppe weiter. Nach ca. 6-10 Sätzen wird gemeinsam in der Gruppe korrigiert und vorgelesen. Anschließend wird die beste Variante aus jeder Gruppe im Plenum vorgelesen.

Geschichtenpuzzle

Schritt 1: Eine Geschichte kopieren und in Streifen schneiden. Jedes Gruppenmitglied bekommt einen Textstreifen.

Schritt 2: Die Gruppe muss den Text in die richtige Reihenfolge bringen, ohne die Streifen einander zu zeigen (dabei muss man sich miteinander unterhalten, um alles zu klären).

Schritt 2: Die Geschichte wird von der Gruppe gemeinsam vorgelesen. Besonders reizvoll ist es, wenn die Geschichte ein offenes Ende hat oder ein Räselelement beinhaltet, so dass man mit der fertigen Geschichte noch etwas zu tun kann [3].

Beim Hören kooperieren

Die Klasse sitzt an Gruppentischen zu viert. Die Lerner an den Tischen werden im Uhrzeigersinn mit A, B, C, D benannt, so dass die Rollenverteilung klar ist. Die Lerner übernehmen in rotierender Folge verschiedene Rollen im Hörprozess.

Schritt 1: Jede Person in der Kleingruppe hat eine individuelle Aufgabe beim Hören, z.B. Person A- macht sich Notizen zur Struktur/zum Verlauf des Hörtextes. Person B kreuzt richtige Antworten im Hörtest an. Person C füllt ein Raster zum Hörtext aus. Person D beantwortet Fragen zum Text.

Schritt 2: Beim zweiten Hören werden Aufgaben, dem Uhrzeigersinn folgend, jeweils von einem anderen Gruppenmitglied übernommen: Person A kreuzt richtige Antworten im Hörtest an. Person B füllt ein Raster zum Hörtext aus. Person C beantwortet Fragen zum Text. Person D macht sich Notizen zur Struktur/zum Verlauf des Hörtextes.

Schritt 3: Danach wird in Kleingruppen eine schriftliche Zusammenfassung zum Hörtext erstellt.

Schritt 4: Anschließend werden die Zusammenfassungen im Plenum verglichen und besprochen.

Eine Talkshow mit fiktiven Personen

Die Idee ist in 3-5 Kleingruppen fiktive Personen zu entwerfen und danach eine Talk-Show mit diesen Personen zu simulieren.

Schritt 1: Jede Gruppe entwirft eine fiktive Person, nach dem gezeigten Modell. Sagen Sie dann jeder Gruppe, dass ihre Person ein Problem hat, für das sie Beratung braucht. Die Gruppe soll das Problem erfinden. Die Personen, die entworfen wurden, sind in eine Fernsehsendung „Wo drückt der Schuh?“ eingeladen. Es ist eine Sendung für Ratsuchende, die sich gegenseitig beraten.

Schritt 2: Jede Gruppe schickt ein Mitglied, das die Fantasieperson verkörpert, „ins Studio“. Ein Lehrer/ein Lerner sollte moderieren, um die Gäste zu begrüßen und zum Sprechen ermuntern zu können. Die Gäste stellen sich vor und schildern ihr Problem und kommen schließlich miteinander ins Gespräch.

Die Mitglieder der jeweiliger Kleingruppe, die nicht die Fantasieperson verkörpern, können hinter ihr Platz nehmen und bei Bedarf soufflieren oder auf Verlangen ihren Platz einnehmen. Wenn von der anderen Gästen zu wenig Beratung kommt, kann der Moderator die anderen Gruppeneilnehmer einbeziehen: „Was meint denn das Publikum dazu?“[3]

Метою експерименту було перевірити, чи зростає мотивація і ефективність навчання підлітків, якщо вони співпрацюють під час виконання навчальних завдань, і чи сприяє метод кооперативного навчання формуванню міжособистісної компетентності. Методами дослідження у цьому експерименті були: опитування учнів, спостереження вчителя на уроці та подальше тестування вчителем усного мовлення учнів у малих групах за критерієм «інтерактивність та реагування на комунікативну ситуацію і партнера по спілкуванню».

Експеримент тривав 1 місяць. Протягом цього часу одна з авторів статті використовувала на заняттях з німецької мови у 10 класі вправи із методами кооперативного навчання. На час експерименту вона вела щоденник спостережень за поведінкою та роботою учнів. Була розроблена анкета для опитування вражень учнів, яка складалась із таких питань: 1) Чи цікаво було працювати над завданнями? Чому? 2) Чи відчував ти себе, виконуючи ці завдання, успішним? Яким чином? 3) Які переваги чи недоліки має, на твою думку, робота у групі?

Результати анонімного письмового опитування учнів засвідчили значну зацікавленість учнів у виконання таких завдань. Учні з великим бажанням брались за виконання завдання, зокрема тому, що ситуації, у яких вони опинялись були «наближені до реального життя»; підлітки проявляли власну ініціативу, бажаючи виконати завдання якнайкраще, бо знали, що «від особистого результату залежить успіх групи»; під час роботи «не було страху завалити завдання, бо завжди можна було розраховувати на допомогу друзів», а загалом: вчитись у групі «легше, цікавіше» і «можна більшого досягти». Ці результати опитування були повністю підкріплені спостереженням вчителя.

Під час подальшого тестування усного мовлення у малих групах (навчальна мета: спільне планування певної полії) більшість учнів активно брали участь у бесіді, висловлюючи власні ідеї та пропозиції і доречно реагуючи репліки партнера. За цим критерієм 80 % учнів отримали максимальний бал.

За *результатами експерименту* ми констатуємо: підвищення мотивації учнів, активізацію зусиль із виконання завдання та кожному із трьох етапів кооперативного навчання, взаємодопомогу (навчання один в одного), само- та взаємну відповідальність за результати виконання завдання. Все ці фактори сприяють формуванню міжособистісної компетенції підлітків.

Умовою успіху у навчанні ІМ підлітків є врахування фізіологічних, когнітивних і соціальних особливостей їх розвитку, зокрема прагнення підлітків бути соціально значущими, визнаним серед однолітків. За цих умов ефективними є кооперативні методи навчання, які сприяють усвідомленню учнями власної особистості і розвитку психологічної чутливості до оточуючих та формують міжособистісну компетенцію. Окрім того, використання завдань із елементами кооперативної взаємодії на заняттях з ІМ позитивно позначилося на мотивації та результативності учнів і забезпечило досягнення ними навчальних цілей.

Література:

1. Кроль Л. М., Михайлова Е. Л. Тренинг тренеров: как закалялась сталь. Москва: Независимая фирма “Класс”, 2002. 192 с.
2. Brüning L., Saum T. Schüleraktivierendes Lehren und Kooperatives Lernen – ein Gesamtkonzept für guten Unterricht. URL: http://vielfalt-lernen.zum.de/images/6/62/Basisartikel_KL_2011.pdf (letzter Zugang: 24.02.2019).
3. Daum S., Hantschel H.J. 55 kommunikative Spiele. Ernst Klett Sprachen, 2012. 144 S.
4. Hammoud A., Ratzki A. Was ist Kooperatives Lernen? *Fremdsprache Deutsch. Zeitschrift für die Praxis des Deutschunterrichts*. Heft 41. 2009. S. 5–13.
5. Lyman, F. The Responsive Classroom Discussion. In A. S. Anderson (Ed.), *Mainstreaming Digest*. College Park, MD: University of Maryland College of Education. P. 109–113
6. Salomo D., Mohr I. DaF für Jugendliche. *Deutsch Lehren Lernen*. München: Klett-Langenscheidt, 2017. Bd.10. S. 13–37.
7. Stummes Schreibgespräch. *Lernen. Forschen mit GrafStat*. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <http://www.bpb.de/lernen/grafstat/grafstat-bundestagswahl-2013/148929/stummes-schreibgesprach>. (letzter Zugang: 24.02.2019)